

De triomf van Thomas van Aquino

Boekpresentatie Zwolle, 3 maart 2017

Wie aan het begin van de 21^e eeuw theologie wil bedrijven in de lijn van Thomas van Aquino, en ik zal u maar meteen verklappen dat ik zo'n theoloog ben, wie in onze tijd theologie wil doen in de lijn van Thomas, heeft vaak een wat dubbele verhouding tot het neo-thomisme, de school van Thomas-interpretatie zoals die in grofweg de eerste helft van de twintigste eeuw dominant was, niet alleen voor theologen die van Thomas hielden, maar voor heel de katholieke theologie van die tijd. Enerzijds heeft het neothomisme zeker in ons land een bijdrage geleverd aan de katholieke emancipatie: het schilderij dat vanmiddag centraal staat, getuigt daarvan. Daarnaast is er ten tijde van het neothomisme veel onderzoek gedaan naar Thomas en naar zijn werken dat nog steeds van belang is.

Anderzijds legde het neothomisme ook accenten die meer lijken te zeggen over de vragen van de kerk in de eerste helft van de twintigste eeuw, dan over de vragen van Thomas in de dertiende eeuw. De grote nadruk op de filosofie van Thomas lijkt bij voorbeeld voort te komen uit het verlangen om een eigen katholiek filosofisch antwoord hebben te hebben op filosofische stromingen aan het begin van de twintigste eeuw, en maakten daarom van Thomas vooral een filosoof. Recent onderzoek naar Thomas legt meer nadruk op Thomas als bijbels theoloog, en op Thomas als dominicaan, Thomas als man van de prediking, en als man die het in de eerste plaats als zijn taak zag om na te denken over "God, en over alle dingen in hun relatie tot God, die van alle dingen de oorsprong en het doel is"¹.

Exemplarisch voor deze dubbele houding ten opzichte van het neo-thomisme is misschien een gesprek dat ik eens had met een aantal collega-theologen. We vroegen ons af of we ons wel 'Thomisten' moesten blijven noemen. We waren dan immers wel allemaal theologen die zich door Thomas lieten inspireren, maar de term 'Thomist' deed toch nog wel erg denken aan het neo-thomisme, en op die manier wilden we Thomas niet lezen. Daarom stelde een van ons voor dat we ons voortaan geen 'Thomisten' meer zouden noemen, maar 'Thomaten'.

Ik begin met deze anekdote om u te laten delen in een zekere vervreemding die ik ervoer toen ik met het schilderij van Willem van Konijnenburg kennismakte: ik herken Thomas in het schilderij, en tegelijkertijd toont het een ongewone en intrigerende visie op Thomas. In het boek dat vanmiddag gepresenteerd wordt schrijft Kees van Dooren dat kunstwerken als 'De triomf van Thomas van Aquino' tot uitdrukking brengen hoe men op een specifiek historisch moment tegen de afgebeelde heilige aankeek.² In die zin zegt het schilderij minstens zoveel over de jaren twintig en dertig waarin het gemaakt werd als over Thomas. Ik wil in mijn inleiding vanmiddag die twee wat met elkaar in gesprek brengen, door vanuit wat ik van Thomas geleerd heb te kijken naar het schilderij, en omgekeerd te kijken hoe het schilderij Thomas interpreteert.

Ik begin met de titel van het schilderij: '*de triomf van Thomas van Aquino*'. Die titel plaatst ons meteen middenin de tijd van de katholieke emancipatie aan het begin van de twintigste eeuw, die de neiging had zich soms wat triomfalistisch te presenteren. Maar bij Thomas als persoon past dat eigenlijk niet zo. Ik bedoel: er zijn in de geschiedenis theologen die heel persoonlijk schrijven, bij wie theologie en autobiografie vaak innig verbonden zijn. Wie teksten leest van bij voorbeeld Augustinus of Maarten Luther, komt veel te weten over wat er in hen omging. Bij Thomas is dat niet zo. Bij Thomas moet je tussen de regels lezen om iets over hemzelf te weten te komen: hij schrijft zelden over zichzelf, maar verdwijnt wat achter zijn teksten, zodat alle licht valt op het onderwerp van zijn denken: op God, en op alle dingen in hun relatie tot God.

---

¹ Zo definieert Thomas wat hij als zijn opdracht ziet aan het begin van de *Summa Theologiae*: S.Th. I^a, q.1, a.7c.

² Kees van Dooren e.a., *De triomf van Thomas van Aquino, Een schilderij van Willem van Konijnenburg*, Valkhof Pers 2017, pg. 31

Thomas lijkt daarin wel wat op een Engelse gentleman die een feest geeft maar zelf niet centraal wil staan; hij trekt zich bescheiden terug in de keuken en kijkt af en toe even om het hoekje om te zien of de gasten zich vermaken. Het beeld van Thomas als de zon te midden van om hem heen cirkelende invloedssferen past dus niet zo goed bij zijn stijl van theologie.

Wie het woord ‘triomf’ opzoekt in de werken van Thomas, komt niet veel verder. Hij gebruikt het eigenlijk alleen in een standaard onderscheid tussen de kerk op aarde, die met al haar schoonheid en met al haar menselijk geklungel op weg is naar God, de *ecclesia militans*, en de kerk die bij God aangekomen is, de heiligen in de hemel zo u wil: die laatste heet dan *ecclesia triumfans*, de triomferende kerk. Maar wie wat doorleest om te zien wat Thomas zich daar bij voorstelt, krijgt geen beeld te zien van een plaats waar alles van goud is en waar het geschal van bazuinen oorverdovend klinkt. Thomas schrijft dat je je de hemel beter niet als een plaats kunt voorstellen, maar als een metafoor voor de Drie-ene God zelf, die licht is, en de hoogste Geest.³ Naar die Drie-ene God zijn wij mensen op weg, aangespoord door de heilige Geest die de liefde is die ons naar die hemelse dingen toe beweegt.⁴ Hoe dat verder precies geïnterpreteerd moet worden laat ik nu in het midden, maar erg triomfalistisch is het in ieder geval niet.

Een van de dingen die mij fascineert in het schilderij van Willem van Konijnenburg, is de buitenste ring met scènes die verwijzen naar de betekenis van het gedachtegoed van Thomas voor kerk en samenleving. Het schilderij toont acht scènes, in vier tweetallen. Bovenaan het schilderij staat de goddelijke liefde, uitgebeeld door de heilige Geest en de vier evangelisten. Deze goddelijke liefde bovenaan rijmt met wat in beschrijvingen nog wel eens de naastenliefde genoemd wordt, de kerstscène helemaal onderaan het schilderij. Maar ik vraag me af of het onderaan het schilderij om naastenliefde gaat. Misschien past het beter om daar te spreken over de menselijke liefde: zoals de goddelijke liefde bovenaan het schilderij wordt afgebeeld door de heilige Geest, zo wordt de menselijke liefde onderaan het schilderij afgebeeld door God die mens wordt in Jezus, in wie de menselijke liefde op zijn mooist zichtbaar wordt. Dat is het eerste begrippenpaar: goddelijke liefde en menselijke liefde.

Het tweede begrippenpaar is schepping, linksboven afgebeeld door Adam en Eva in het paradijs, en openbaring, rechtsboven afgebeeld door de grote profeten uit het Oude Testament. Het derde paar is het kruis, links in het midden, en de eucharistie rechts in het midden, of zo u wilt, kruisoffer en misoffer.

Het vierde paar is het meest verrassende: de zielzorg, afgebeeld door de predikende Dominicus linksonder, en de verpleging, afgebeeld door een zorgende Catharina van Siena. Dit laatste paar zou je misschien ook kunnen lezen als de werken van barmhartigheid: de geestelijke werken verbeeld door de prekende Dominicus, de lichamelijke werken door de zorgende Catharina.

Vier begrippenparen: goddelijke liefde en menselijk liefde, schepping en openbaring, kruis en eucharistie, zielzorg en verpleging. Ik wil ze kort met u langslopen.

Ik begin bij het paar linksboven en rechtsboven, schepping en openbaring. De Engelse schrijver G.K. Chesterton heeft eens opgemerkt dat als we Thomas een titel zouden willen geven zoals bij Johannes van het Kruis en Elisabeth van de Drie-eenheid, dat het dan niet gek zou zijn om hem *Thomas a Creatore* te noemen, Thomas van God de Schepper.⁵ Hoe meer ik leer van Thomas, hoe meer ik denk dat dat een goede keuze is. Het Schepper zijn van God is centraal in het denken van Thomas. Bij hem gaat het dan uiteraard niet om moderne discussies over de Big Bang, of over schepping en evolutie, maar om iets anders. In Thomas' theologie is het

---

³ S.Th. I^a, q.68 a.4c (Zie Nicholas M. Healy, *Thomas Aquinas, Theologian of the Christian Life*, Ashgate 2003, pg. 102)

⁴ S.Th. III^a, q.57 a.1 ad 3 (Zie Healy, *Thomas Aquinas*, pg. 102)

⁵ G.K. Chesterton, *Saint Thomas Aquinas, "The dumb Ox"*, Doubleday 1956, pg. 119.

onderscheid tussen Schepper en schepping het meest fundamentele onderscheid dat er is. Dat God Schepper is, heeft te maken met het mysterie dat God is. Al wat ik om me heen zie, ervaar en ken zijn schepselen: God is niet op zo'n manier te kennen. Aan het begin van de Summa schrijft Thomas: "Over God kunnen we niet weten hoe hij is, hooguit hoe hij niet is."⁶ Het mag wonderlijk lijken dat Thomas na zo'n openingsopmerking nog vele honderden pagina's over God schrijft, maar ik denk dat wie die pagina's precies leest, zal ontdekken dat Thomas zijn oorspronkelijke statement niet terugneemt. Thomas heeft veel aandacht voor wat er met taal gebeurt wanneer we over God gaan praten; er loopt bij hem altijd een negatieve lijn door zijn spreken over God, een lijn van niet-weten. Daarom wordt het denken over God bij Thomas ook nooit tot een gesloten systeem: Thomas is een systematisch denker, maar steeds opnieuw holt hij het systeem van binnen uit door zich er rekenschap van te geven dat we bij God over een mysterie praten dat niet in een systeem te vangen is.

De eeuwigheid van God is een voorbeeld. God is eeuwig zegt de Bijbel, en Thomas zegt het haar na.⁷ Maar voor Thomas betekent dit niet dat God maar duurt en duurt, maar dat heel de categorie 'tijd' niet bij God past: de tijd is immers een schepsel, door God gemaakt, en dus is God er niet aan onderworpen: Als ik zeg dat God mij gisteren geïnspireerd heeft, moet ik dat 'gisteren' bij mezelf houden. Wie een 'gisteren' in God veronderstelt, maakt van God een schepsel. Wie zegt dat God 'eeuwig' is, zegt dus iets waars, maar niet in de zin van een beschrijving. Het is eerder een waarschuwing: houd in je spreken over God in de gaten dat categorieën van tijd God niet passen.

"Over God kunnen we niet weten hoe hij is, hooguit hoe hij niet is". En tegelijk laat die God zich aan ons kennen: daar komt het andere begrip uit het paar in beeld: openbaring. God maakt zich aan mensen bekend, in de bijbel (door van Konijnenburg afgebeeld als de profeten van het Oude Testament), en boven alles in de persoon van Jezus. Hoe God op zijn goddelijks is, weet ik niet: ik kan slechts menselijk kijken en denken. Hoe God er "op zijn menselijks" uitziet, weet ik wel: daarvoor hoef ik slechts naar de persoon van Jezus te kijken.⁸ Schepping en openbaring, God die altijd groter is dan mijn verstand en mijn hart, en die zich tegelijk laat kennen op een menselijke manier, het is een spanning die Thomas nooit oplost, maar die hij laat staan en uitdiept.

Ik ga naar het tweede beeldenpaar, helemaal links en rechts in het midden van het schilderij: kruis en eucharistie. Met de kruisiging van Jezus zitten we midden in de concrete geschiedenis. En tegelijk is het niet alleen een louter historische gebeurtenis: voor het christelijk geloof van Thomas is het de gebeurtenis die beslissend is voor heel de geschiedenis, het moment van de verzoening van mens en God. Die verzoening is vaak misverstaan als een soort genoegdoening van de woede van God na de menselijke zonde. Maar bij Thomas is het precies omgekeerd: de kruisdood van Jezus veroorzaakt niet een soort ommekeer van God, voor wie nu alles weer goed zou zijn. Het werkt andersom: de liefde van God wordt zichtbaar in de mens Jezus die tot het uiterste ging, het is de weg waarlangs de liefde van God die nooit opgehouden was, de mens weer kan bereiken.

Het is opmerkelijk te zien hoe Thomas hier over Gods handelen in de geschiedenis praat. Hij stelt de vraag of die verzoening van God en mens niet ook op een andere manier had kunnen gebeuren. Zijn antwoord is verbluffend eenvoudig: natuurlijk had dat gekund, want bij God kan alles. Maar daar houdt het voor Thomas niet op. Het leidt tot een vervolgvraag: kan ik dan begrijpen waarom God het op deze manier gedaan heeft? Was het passend, klopt het met hoe God zich aan ons laat kennen? In een prachtig stuk in de Summa loopt hij zo de grote momenten uit het leven van Jezus na, en steeds klinkt die typische vraag: past het bij God dat het met Jezus

---

⁶ S.Th I^a, q.2, a.2 obj.2. In het ad 2 blijkt dat Thomas deze objectie van Johannes van Damascus overneemt.

⁷ Voor God als 'eeuwig' in de Bijbel zie bijv. Deut 33, 27 en Rom 16,26.

⁸ De uitdrukking "God op zijn menselijks" is afkomstig van mijn leermeester Jozef Wissink.

zo ging?⁹ U begrijpt dat we hier ver verwijderd zijn van een denken in harde bewijzen of louter logische constructies: bijna meditatief loopt Thomas het leven van Jezus na, op zoek naar verdieping in zijn verstaan van dat leven dat uitloopt op kruis en verrijzenis.

Tegenover het kruis staat in het schilderij de eucharistie, en ook dat past bij Thomas. Zoals God zich aan ons laat kennen in de mens Jezus, zo wordt hij voor ons ervaarbaar in de sacramenten. Het fysieke van de sacramenten is daarbij van belang. De Engelse theoloog Denys Turner heeft Thomas eens beschreven als een ‘materialist’, in de zin dat in Thomas’ visie op de mens onze lichamelijke wezenlijk is.¹⁰ Het lichaam is niet onbelangrijk, laat staan slecht: Bij de dominicaan Thomas vind je keer op keer het typisch dominicaanse punt van de goedheid van de schepping en dus van onze lichamelijke terug: Dominicus stichtte de orde immers om de discussie aan te gaan met onder meer de lichaamsvijandelijkheid die in zijn tijd opgang deed. We zijn bezielde lichamen en belichaamde zielen. Daarom is het zo passend (daar is dat woord weer) dat als God ons tekens wil geven van zijn aanwezigheid, hij tekens geeft die aan onze lichamelijke recht doen, tekens die verwijzen naar heel gewone dingen in ons dagelijks leven: eten en drinken in de eucharistie, wassen in het doopsel.

Ik ga door naar wellicht het meest verrassende begrippenpaar in de buitenrand van het schilderij: De zielzorg, verbeeld in de verkondigende Dominicus, en de verpleging, verbeeld in Catharina van Siena. Verrassend, omdat het misschien niet de eerste dingen zijn die je met Thomas zou associëren. Maar ik denk dat ze eigenlijk heel goed gekozen zijn. Ten eerste is het een correctie op het cliché dat van Thomas bestaat als een zuivere rationalist, voor wie alleen het verstand er toe deed. Dat dat beeld niet klopt werd net al duidelijk, toen ik het had over het belang van onze lichamelijke voor Thomas. Daarnaast ken ik geen denker in de middeleeuwen die zo uitvoerig over menselijke emoties heeft geschreven als Thomas.¹¹ Waar het bij Thomas wel steeds om gaat is een vragen naar God, een zoeken naar God. Maar dat is geen louter intellectueel vragen; in dat vragen gaat het om onze omvorming tot mensen van Gods koninkrijk. Het gaat dus om heel ons handelen, om ethiek.

Nu denken wij bij ethiek vaak aan wat je mag of moet doen, aan normen, waarden en plichten. Wie vanuit zo’n verstaan van ethiek Thomas gaat lezen, zal verrast worden. De eerste vraag van Thomas is niet ‘wat moet ik doen?’ maar “wat is een gelukkig leven, een gelukt leven dat je aan een vriend zou gunnen?” Welke menselijke lange-termijnhoudingen, door Thomas ‘deugden’ genoemd, zijn daarvoor nodig? Centraal in Thomas’ ethiek staan zeven deugden: moed, gematigdheid, rechtvaardigheid en een juist oordeel, geloof, hoop en liefde. Maar voor alle deugden geldt dat voor wie er in groeit, het steeds meer dingen worden die je met een zeker gemak gaat doen. Wie een deugd heeft, schrijft Thomas, handelt naar die deugd *prompte*, onmiddellijk, *faciliter* met gemak, en *delectabiliter*, met plezier.¹² Wie rechtvaardig is, zal niet treuzelen om een ander zijn recht te geven, hij zal met een zeker gemak recht doen, en met plezier, omdat het goed is om rechtvaardig te zijn en het iets van hemzelf geworden is. Voor wie gewend is bij ethiek vooral aan regels te denken, is het een bevrijdende visie, denk ik, en het is mooi dat het in de personen van Dominicus en Catharina ook in het schilderij is opgenomen.

---

⁹ Dit stuk in de Summa staat bekend als het gedeelte over de ‘mysterie van het leven van Christus’, *mysteria vitae Christi*: S.Th III^a, q.27-59.

¹⁰ Denys Turner, *Thomas Aquinas, A Portrait*, Yale UP 2013, pg. 47-69.

¹¹ Wat ik hier kortheidshalve ‘emoties’ noem, heet bij Thomas ‘Passiones animae’. Zie S.Th. I^a-2^{ae}, q. 22-48.

¹² Het trio ‘prompte, faciliter, delectabiliter’ is een bekend trio in de interpretatiegeschiedenis van Thomas, maar komt als trio bij Thomas niet voor. Wel noemt hij vaak twee van deze drie, steeds in verschillende combinaties. Daarom lijkt het mij niet onredelijk om te zeggen dat ze voor Thomas bij elkaar horen.

Willem van Konijnenburg, de schilder van *De triomf van Thomas van Aquino*, wilde dat de triomf van Thomas vooral een triomf van de liefde zou zijn. Dat wordt zichtbaar in het liefdevol handelen van Dominicus en Catharina, maar het wordt vooral zichtbaar in het laatste beeldenpaar in de buitenring van het schilderij: De goddelijke liefde, bovenaan afgebeeld als de heilige Geest, en de menselijke liefde, onderaan afgebeeld als het mensgeworden Woord, Kerstmis. Zoals in iedere christelijke theologie is ook in het denken van Thomas de liefde een centraal begrip. Maar waar veel middeleeuwers bij de liefde van God in eerste instantie in erotische termen spreken (denk aan de bruidsmystiek van mensen als Bernard van Clairvaux, Hadewijch en Jan van Ruusbroec), doet Thomas het anders. Hij denkt bij liefde in eerste instantie aan vriendschap, en bij de door en door Bijbels denkende Thomas klinken dan teksten mee zoals die uit de afscheidsrede van Jezus in het Johannesevangelie: Ik noem jullie geen knechten meer, maar vrienden (Joh 15,15). Die vriendschap met God is het werk van de heilige Geest in ons. In een prachtig hoofdstuk in de *Summa contra Gentiles* bespreekt Thomas een hele reeks aan kenmerken van wat echte vriendschap is, om steeds te laten zien dat de heilige Geest ze allemaal verricht in onze relatie met God. Wat is het kenmerk van vriendschap? Het hoort bij vriendschap dat vrienden elkaar hun geheimen vertellen. Maar dat is precies wat God naar ons doet: “Ik noem jullie niet langer knechten, maar vrienden, omdat ik alles wat ik van de Vader heb vernomen aan jullie heb verteld.” (Joh 15,15). En in de eerste brief aan de Korintiërs: “Wat geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord, wat in geen mensenhart is opgekomen, dat heeft God bereid voor wie hem liefhebben. Ons heeft God dat geopenbaard door de Geest, want de Geest doorgrondt alles, zelfs de diepste geheimen van God.” (1 Kor 2,9-10)¹³

Er zouden veel meer kenmerken van de theologie van Thomas te noemen zijn, elementen die niet in het schilderij van van Konijnenburg terecht zijn gekomen. Maar hoe langer ik naar het schilderij kijk, hoe meer ik de elementen die in het schilderij zijn opgenomen een heel mooie inleiding tot het denken van Thomas vind. Net als de theologie van Thomas bewaart het schilderij het mysterie dat God is: we blijven altijd praten over een geheim. Maar in hoe je met en vanuit dat mysterie kunt leven met heel je persoon – met je hart, je ziel én je verstand – en in hoe je dat met plezier kunt doen en met liefde, daarin kan een mens groeien. En wie daarin wil groeien, vindt in Thomas van Aquino een prachtige leermeester.

Of je dat een ‘triomf van Thomas’ moet noemen, laat ik graag aan uw oordeel over. Wat in ieder geval wel een triomf is, is het boek dat vanmiddag gepresenteerd wordt: het heeft mijn ogen geopend voor een schilderij dat ik voordat ik het boek gelezen had, vooral ontoegankelijk en vervreemdend vond. Het boek vertelt het verhaal van het schilderij; van de ontstaansgeschiedenis, de betekenis en de context waarin het gemaakt is. Ik heb het met plezier en met bewondering gelezen; vanaf vandaag kunt u dat ook gaan doen.

Dank u wel.

Stefan Mangnus O.P.

---

¹³ *Summa contra Gentiles* IV, Cap 21.